HET GELOOF IN HET NEDERLANDSCHE VOLKSLEVEN

door Mr. PAUL SCHOLTEN
HOOGLEERAAR AAN DE UNIVERSITEIT
VAN AMSTERDAM

UITGEVERIJ PLOEGSMA - AMSTERDAM

HET GELOOF IN HET NEDERLANDSCHE VOLKSLEVEN

HET GELOOF IN HET NEDERLANDSCHE VOLKSLEVEN

DOOR

Mr. PAUL SCHOLTEN
HOOGLEERAAR AAN DE UNIVERSITEIT VAN AMSTERDAM

MCMXLI
UITGEVERIJ PLOEGSMA
AMSTERDAM

Rede gehouden op 16 Mei 1941 in de aula der Universiteit van Amsterdam, in de serie „De Nederlandsche Geest", georganiseerd door de Contact-commissie der Amsterdamsche Studentenvereenigingen

De commissie, die deze voordrachten over den Nederlandschen geest organiseert, heeft gewild, dat daarin het geloof niet zou ontbreken. Hoe zou het ook anders — was het eeuwen lang niet mede het kenmerk van het Nederlandsche volk, dat het een Christelijk geloovig volk was, en is het dat niet thans ook nog ondanks de ontkerkelijking? Mij was het een vreugde dat mij werd opgedragen hierover te spreken. Niettemin stelt die opdracht voor bijzondere moeilijkheden. Het schijnt voor de hand te liggen mijn rede te beginnen met een uiteenzetting van wat onder geloof is te verstaan. Doet men dit echter, dan blijkt dat het eigenlijke, wezenlijke in het geloof het specifiek-Nederlandsche niet raakt. Dit geldt zoowel als wij van geloof spreken in den zin van een bepaalde geestelijke houding van den mensch, als in dien van den inhoud van wat in geloof wordt aangenomen, de fides qua creditur en de fides quae creditur. De laatste, de geopenbaarde Waarheid Gods, is het object der theologie en in de theologie heeft het Nederlandsche volk als zoodanig geen plaats. En het geloof als geesteshouding van den mensch is niet een zeker deel van zijn geestelijk leven als zijn intellect of sentiment, waarbij dan voor een bepaalde groep aanleg en ontwikkeling zou kunnen worden onderzocht, wij hebben

niet naast de wetenschappelijke en aesthetische zijde van ons innerlijk leven ook een religieuze, of liever we hebben die misschien wel — ik laat dit in het midden — maar daarom gaat het niet bij het geloof in Christelijken zin. Dit is niet anders dan het antwoord op de Openbaring Gods, het is zelf een wonder van Gods genade, dat door alle dingen, alle elementen van ons geestesleven, ook de zoogenaamd religieuze, heenbreekt. Het stelt den mensch op zijn ware plaats tegenover God. Het laat zich niet encadreeren in een beschouwing over welk volksleven dan ook.

Kan zoo eenerzijds dus gezegd worden, dat tusschen geloof en het Nederlandsche geestesleven geen verband bestaat, dat zoo ons onderwerp ongrijpbaar wordt — anderzijds is het niet te grijpen omdat het dit volksleven geheel omvat. Doch als wij dit laatste zeggen, spreken wij niet meer van het geloof in den eigenlijken zin, maar van de vormen waarin het zich manifesteert, van den invloed die het op persoonlijk en gemeenschapsleven heeft, want geloof is niet een stuk van ons geestesleven naast andere, het doordringt geheel ons zijn en bepaalt dit alzijdig. Dan denken wij ook aan de geloofsgemeenschap in de Kerk en de verhouding van Kerk tot volk en Kerk tot staat. Dan wordt ons onderwerp zoo breed dat het ons wederom door de vingers glipt.

Ik wil het daarom van een andere zijde benaderen. Als uitgangspunt kies ik niet het geloof, maar het specifiek-

Nederlandsche, dat in het algemeen als kenmerk van ons volksleven kan worden aangewezen en ik stel dan de vraag in hoeverre is dit van geloofselementen doordrenkt, in hoeverre ook heeft dit op zijn beurt het geloofsleven van ons Nederlandsche volk, persoonlijk, maatschappelijk, kerkelijk bepaald.
Dat kenmerkende is zeker niet met een enkel woord aan te geven. Het ligt in de veelheid van eigenschappen van ons Nederlandsche volk, die tezamen één geheel vormen, waarbij dus elk uitlichten van een bijzonder deel afbreuk doet. Toch kunnen we niet anders dan deze afzonderlijk noemen, mijn voorgangers op deze plaats hebben bewezen, en zoo door verschillende facetten van den Nederlandschen geest te bezien trachten een beeld van het geheel te bekomen. Huizinga heeft indertijd, toen hij Nederland's geestesmerk wilde proeven, de burgerlijkheid naar voren geschoven; Romein heeft gewezen op den vrijhiedszin en de verdraagzaamheid van ons volk. Deze laatste worden echter slechts dàn verstaan, als we bedenken dat dit volk een volk van Christelijke levensovertuiging is. Zij hangen met een — mits goed begrepen — burgerlijkheid samen. Ik hoop aan te toonen, dat als de burgerlijkheid het kenmerkende van het Nederlandsche volk is, het de Christen-burger was, die er zijn stempel op drukte.

Volk is — het is al meer gezegd — alleen historisch te begrijpen. De aanleg van een groep om tot volk te wor-

den ligt in gemeenschappelijke afstamming en gemeenschappelijk leven binnen een bepaald gebied, maar het volk zijn wortelt immer in de historie.

Menschen van gemeenschappelijke afstamming leven samen op een bepaald gebied. Die afstamming en die beperking binnen een bepaalde ruimte brengen hen in verband. Zij gaan een eenheid vormen, doch die eenheid wordt eerst werkelijkheid, er ontstaat eerst „volk" als zij door ingrijpende gebeurtenissen samen worden gebracht (er wordt gemeenschappelijk iets ondernomen, gemeenschappelijk gestreden, gemeenschappelijk geleden) als er werkelijk iets gebeurt, een beslissing valt en zij zich die gebeurtenis, die beslissing blijven herinneren, als zij als eenheid *geschiedenis* krijgen. De mensch leeft nooit zonder den ander, die mede zijn zijn bepaalt. Het is het ongeluk van geheel het speculatief denken van eeuwen geweest, dat het den mensch als een abstracte eenheid stelde en dan van die eenheid uit zijn betrekkingen trachtte te bepalen. Het „ik" van den een is nooit zonder het „ik" van den ander, dat hem als een „gij" tegemoet treedt. Zoo komt de een in velerlei opzicht met de ander in betrekking, doch die betrekking wordt eerst zelf een eenheid als hij zich haar blijft *herinneren* en door haar zich *verbonden* weet. De geschiedenis en zij alleen maakt een gemeenschap tot volk.

Doch als wij dit aannemen, dan zien we tegelijkertijd dat het volk altijd gebonden is aan een bepaalden staatsvorm, dat slechts dàn er volk is, indien de gemeenschap

rechtens, naar ons tegenwoordig spraakgebruik als staat, tot een geheel is geworden. Immers de gemeenschap vervloeit, indien haar eenheid niet naar binnen en naar buiten door regelen is bepaald. Volk is niet zonder orde, eenheid niet zonder afscheiding van wat er buiten staat. Een volk ontstaat in de geschiedenis in de beslissende oogenblikken die de gemeenschap tot één smeedde, die eenheid behoeft vorm. Het volk is *staats*-volk. Dit wil natuurlijk niet zeggen, dat nu bij wijziging van staatsgrenzen of staatsvorm een nieuw volk zou ontstaan. Juist omdat al deze begrippen in den tijd liggen, zullen zij zich voortdurend wijzigen. Aan de wetenschap der historie, die de beslissende momenten in de geschiedenis van het volk bloot legt, is het te bepalen, of nu een nieuw volk is ontstaan of het oude in nieuwe vormen is blijven voortleven. Dit kan — gelijk elk historisch oordeel — slechts a posteriori, meest eerst op een belangrijken afstand in den tijd worden uitgemaakt.

Als we dit alles nu voorop stellen, dan is het duidelijk, dat het Nederlandsche volk als volk ontstaan is in den strijd tegen Spanje, dat het eind der 16e eeuw zijn geboortedatum was. Maar dan is het tevens duidelijk, dat *dit* volk ontstaan is in een geloofsstrijd en dat het Christelijk geloof van gereformeerde, calvinistische leer dit ontstaan heeft bepaald en voor den geest van dit volk van beslissende beteekenis is geworden. Ik gebruik — het zij ten allen overvloede gezegd — de woorden

„gereformeerd" en „calvinistisch" niet in den beperkten zin, waarin zij thans bepaalde kerken en een bepaalde staatkundige houding aanduiden, maar ruimer, zoodat zij thans mèt deze ook andere groepen omvat. Ik zelf reken mij daartoe onvoorwaardelijk.

Ik zeide, dat dit duidelijk is. Het verdient niettemin toelichting. Niet, dat de 16e eeuwsche opstand tegen Spanje mede een geloofsstrijd is geweest, niet ook dat dit mede van invloed is geweest op de vorming van onzen Nederlandschen volksgeest — de feiten zijn zóó evident, dat dit moeilijk voor tegenspraak vatbaar is — maar wèl, dat in het geloof het beslissende moment was gelegen, dat dit dien geest heeft gevormd.

De historicus, die meer is dan kroniekschrijver, zoekt naar de samenvatting der vele factoren, die het door hem beschreven gebeuren bepaalden. Hij doet noodzakelijkerwijs een keuze uit de talrijke gegevens, die hem voorgelegd worden. Bij die keus moet hij echter zoo veelzijdig mogelijk zijn; de wetenschappelijke objectiviteit, die van hem verlangd wordt, eischt dat hij al datgene tot zijn recht doet komen, dat mede de menschen, wier daden hij beschrijft tot handelen dreef. Doch daarmee alleen krijgt hij nog geen beeld van wat geschiedde, spreekt het verleden nog niet tot het heden. In de veelheid moet eenheid komen. Hij blijft voor de vraag staan of hij in die factoren een enkele als den domineerenden mag aanwijzen. Dit kan hij echter nooit doen zonder vooroordeel: het is zijn uitgangspunt, niet

de feiten in het verleden, maar zijn eigen positie tot het verleden, zijn eigen tijd, zijn eigen geesteshouding geven hier den doorslag. Geschiedenis is immers nooit iets anders dan de kijk van een bepaalden tijd en in dien tijd van een bepaald volk en in dat volk van een bepaalden man op het verleden. Zij is altijd betrekking tusschen heden en verleden. Dit is ons in de jaren, die nu weer een tijd achter ons liggen, duidelijk gedemonstreerd door het historisch materialisme. Het leerde, dat de economische factor de beslissende was, dat het productieproces „in laatste instantie" de oorzaak was van alle historische gebeuren. Het historisch materialisme was niet historisch-materialistisch ten opzichte van zichzelf. In zijn herleiding van alle geschiedenis, van alle geestesstroomingen tot de economische vragen vergat het, dat het zelf óók zulk een geestesstrooming representeerde, en dat die strooming mede bepaald werd door het economisch gebeuren van den tijd waarin het ontstond. Door het economisch gebeuren en — voeg ik er aan toe — door den geestesstrijd van die 19e eeuw. Het historisch materialisme is typisch de kijk op de geschiedenis van het 19e-eeuwsche voor lotsverbetering strijdende fabrieksproletariaat. De historicus, die dien strijd meestrijdt, voor wien deze de ware inhoud van zijn geestesleven wordt, maakt daarom den economischen factor ook in het verleden tot de alles beheerschende. Zoo ontstonden ook de pogingen om den opstand aldus te verklaren, hoe zwak ook juist hier de gegevens waren, die

daarop duidden. Zoo maakt de nationalist — van welke richting hij overigens zijn moge — de afkeer van den vreemdeling, den Spanjaard, tot het moment dat den doorslag geeft. Zoo de humanist de vrijheid van het geweten. Er is er slechts één, die dat niet doet, het is de historicus, die bij het constateeren en groepeeren der vele samenwerkende gegevens, van feiten, handelingen, stroomingen, blijft staan en in beginsel weigert één gedachte tot de alles beheerschende te maken. Hij is de relativist, die bij het relatieve blijft. Hij meent, dat hij àl het absolute verwerpt, hij vergeet, dat hij juist zijn relativisme ver-absoluteert. En wat er wijsgeerig van te zeggen zijn zoude, in de historie komt hij onherroepelijk ten val, want bij gemis aan vormend beginsel ontglipt hem zijn stof. Hij vermag haar niet zoo samen te vatten, dat zij tot beeld wordt en daarom is het toch hèm en zijn hoorders of lezers te doen. Het beeld ligt — zooals mijn ambtgenoot Romein het uitdrukte — vergruisd.

Voor den geloovige nu is het geloof — de houding van den mensch tot God — de àloverheerschende stuwing van het leven. Tegenover hen, die productieproces of nationaliteit ten troon heffen, stelt hij, dat zij verabsoluteeren wat slechts relatief kan zijn, dat hij — en hij alleen — tot dat verabsoluteeren gerechtigd is, omdat voor hem de verhouding van het naar alle zijden gebroken leven der menschen tot den Absolute, tot God beslissend is. Er ligt een diepe waarheid in de stelling,

dat alle geschiedenis ten slotte Kerk-geschiedenis is. Maar — zal men zeggen — hiermede is uw stelling, dat de Nederlandsche opstand der 16e eeuw een geloofsstrijd was, geenszins bewezen. Immers kan van dit standpunt ieder historisch gebeuren, ook de Fransche revolutie van 1789 of de Russische van 1917 op zijn beteekenis worden getoetst. Zeker, dat is zoo. Doch de Christ-geloovige, die de geschiedenis van onzen opstand leest, die dezen strijd onzer voorvaderen met aandacht volgt, onderkent hier den geloofsstrijd, die met zijn eigen geestesleven wel zeer verwant is. Verstaan van geestelijk gebeuren is altijd voor een goed deel herkennen. Hij herkent. Wij kunnen dat uit eigen ervaring thans zeggen. Wij verklaren dit op grond van innerlijke overtuiging met volkomen zekerheid. Maar wij kunnen ditmaal nog iets anders doen; tegenover wie ons uitgangspunt niet deelt, kunnen wij onzen kijk duidelijk maken. Voor ons is hij onaantastbaar de eenig mogelijke, maar ook zij zullen hem eerder aanvaarden, waar de waardeering van een bepaalden persoon, een bepaald tijdvak, een complex van gebeurtenissen, historisch als eenheid gezien, positief uitvalt, indien dus tusschen object der geschiedenis en historicus verwantschap bestaat. Het historisch materialisme is op zijn sterkst als het de arbeidersbeweging der 19e eeuw beschrijft. De Christelijke historiebeschouwing spreekt het duidelijkst tot buitenstaanders, indien zij personen, die in geloof handelden, poogt uit te beelden.

En nu is dit wel zeker, dat het de geloofsstrijd was, die telkens weer het verzet stuwde en bezielde. Was het niet de samenwerking van lageren adel en de consistories, dus de burgerij in haar Kerkeraden, haar samenkomsten van geloovigen, die den opstand begon, nadat de eerste inzet verloren scheen? Was het niet de druk op den Prins van Calvinistische zijde, die hem meer en meer in het verzet stijfde, en groeide niet in hem zelf, hoe onbelijnd zijn overtuiging mocht blijven, meer en meer het besef dat zijn strijd een strijd voor het Christelijk geloof was? Ik herinner aan zijn woord tot Marnix: „St. Aldegonde, laten wij dulden dat men over ons heen loopt, mits wij slechts de Kerk Gods kunnen helpen".

Maar, werpt men tegen, waren het niet evenzeer humanisten, libertijnen, gelijk men zeide, die vooraan stonden in het verzet? Zeker, ik denk er niet aan het te ontkennen, doch de gewetensvrijheid — voor hen het laatste punt — is alleen dàn iets anders dan pure subjectiviteit, die tegen geen stoot kan, indien zij in geloofsovertuiging is gegrond. Het humanisme bestreed het Calvinisme op zijn scherpst, tegelijkertijd greep het zich er aan vast, vleide het zich er tegen aan, omdat het wist, dat dáár het hardere hout, het staal was, dat niet zou buigen.

Of — zegt een ander wellicht — was het niet de *rechts*overtuiging, het opkomen voor de oude privileges en herkomsten, door den Spanjaard veracht, de in-

tuïtieve afkeer van zijn willekeur, zijn vertrappen van alle recht, die het verzet deed opvlammen tegen elke onderdrukking in? Wederom geef ik het grif toe, maar weer moet ik er aan toevoegen, dat dit steunen op het recht het ten slotte slechts houdt, indien in het recht de gerechtigheid ons aanspreekt en waar anders kàn die, wil zij niet in het vage vervloeien, een vastigheid vinden dan in het geloof?

Er zijn twee dingen, die meer dan eenige beschouwing onzen opstand tegen Spanje als een geloofsbeweging teekenen, feiten voor de toekomst van bijzonder gewicht. Het is vooreerst dit, dat tegen Oranje's wensch in de grens tusschen Noord en Zuid uit de Unie van Utrecht voortgekomen, een geloofsgrens werd. De Unie trok oorspronkelijk zeker niet een grens naar deze richtlijn, doch niet zij zelve, maar aansluiting en afval bepaalden het behooren tot het Nederlandsche volk en die hadden een scheiding tot gevolg, die een geloofsscheiding werd. Vlaanderen en Holland waren in de dagen van Philips II zeker niet één volk, om van Brabant en Friesland niet te spreken. Er waren mogelijkheden dat zij het werden, er werd telkens weer een begin gemaakt, doch ten slotte verliepen deze aanloopen, brak het begin af; wat bleef, wat de historie bepaalde, was niet het verband met, maar de afscheiding van Vlaanderen. De grens die na tachtig jaren strijd ten slotte getrokken werd, was de scheiding van het Protestantsche Noorden en het Roomsche Zuiden. De po-

sitie der Roomsche provincies in het Noorden was daarbij teekenend.

Dit voorop. En dan ons volkslied. Het Wilhelmus is geestelijk lied èn volkslied. Hier is — zooals alleen de dichter dit mag en vermag — het nationale besef, gebonden aan den persoon van den Prins, met de belijdenis van geloof en de bede tot God tot èèn geheel geklonken. „Wilhelmus van Nassaue" en „O edel Neerlandt soet" met „Mijn schildt ende betrouwen" en „Tot God wilt U begeven, Zijn heilzaam woord neemt aan". Is er één volk, dat zulk een volkslied heeft? Ik spreek nu maar niet van de hooge dichterlijke waarde, maar van den geestelijken inhoud. Hier bloedt het hart onder het lijden van het volk, hier knielt het volk voor de hoogste Majesteit. Kent Gij fierder zang van het eigen goed recht? En toch, hier buigt de held in ootmoed. Doch waartoe deze lof? Gij weet het immers allen. Is zulk een lied niet het lied van een Christelijk volk? Het is volkslied gebleven tot op dezen dag, het scheen soms verstorven, maar het werd altijd weer òns lied.

Het was de Christelijke geloofsovertuiging in Calvinistischen vorm, die de wording van het volk bepaalde. Juist het Calvinisme had die volksvormende kracht. De Roomsch-Katholieke Kerk mist haar. Bij haar is het nationale niet met het Kerkelijke verbonden, die band kan alleen in ondergeschiktheid van het staatswerk aan de Kerk worden geknoopt. De doopersche zijde der

Hervorming — die mede zich in onzen opstand krachtig deed gelden — heeft die volkskracht evenmin. Voor haar is het samenleven onder zeker gezag, naar zekere rechtsregelen, in gebondenheid naar buiten niet dan van zeer ondergeschikte betéekenis, waaraan de Christen niet dan noodgedwongen deelneemt, waarvan hij zich zooveel mogelijk op een afstand houdt. Het Calvinisme onderscheidt zich van beide. Wel weet het, dat de Kerk (met een hoofdletter) niet aan staatsgrenzen gebonden is — juist in onzen tijd wordt het zich deze wel eens verwaarloosde waarheid meer en meer bewust — maar de organisatie, die immers in de Gemeente, de plaatselijke samenhang, zijn oorsprong vindt, leidt tot een samenbinden van kerken in het verband van een volk. En wel is het als de doopers zich bewust, dat in iedere staatsmacht, in ieder volksstreven als zoodanig gevaar voor den Christen ligt, maar het ziet in Staat en Overheid naast deze negatieve de positieve zijde. Het is zoo merkwaardig, dat Calvijn's institutie eindigt met een stuk over het burgerlijk bestuur. Als de hervormer gereed is met de uiteenzetting van zijn leer, moet hij ook nog enkele dingen zeggen over overheid en volk, het is zeer principieel, maar het is niet uitgebreid. Voor een doopersche opvatting zou daarvoor geen plaats zijn, bij Calvijn is die er — al is zij dan een ondergeschikte.

Hier worden de waarden voor den Christen erkend van het gezag en de gebondenheid aan het volk. Al is

het dan op een afstand, zij worden gebracht in verband met Gods zegen. En hier krijgt de *burger*, de *Christen-burger*, de aanwijzing voor houding en gedrag tegenover Overheid en medeburgers.
Het is die Christen-burger, waartoe de Nederlander werd in zijn strijd tegen Spanje. En dit gold niet alleen voor den burger, die zich Christen noemde naar de leer van Calvijn, maar voor de breede schare. Want dit is de invloed van een sterke geloofsovertuiging die in strijd de overwinning bevecht, dat zij uitstraalt over hen, die zich aansluiten. Men heeft er terecht op gewezen, dat een goed deel van het Nederlandsche volk ook in het Noorden Roomsch-Katholiek bleef, dat een ander in steeds verder wijkende grenzen van het Calvinisme afviel tot libertinisme. Doch niet deze groepen drukten haar stempel op staat- en maatschappelijk leven, ook niet al had de laatste veelal de overhand in het staatkundige, in den regententijd, die al vroeg na de vrijmaking van Spanje begon. De geestelijke leiding was elders. Als wij *gezin* en *arbeid*, *vrijheid* en *verdraagzaamheid*, *rechtseerbiediging* en strenge *moreele opvatting* als zaken aanwijzen, die alle een sterk hervormde burgerlijke kleur hadden, dan zien wij dat in deze peripherie van de leer de andere groepen rustig samen leefden met den typeerend-reformatorischen geest. Van sprekende afwijkingen, van sterke stroomingen in tegengestelde richting, hetzij geestelijk, hetzij maatschappelijk, blijkt niets. Natuurlijk wil dit niet

zeggen, dat nu de samenleving aan de Calvinistische eischen beantwoordde. Dat is nooit het geval met eenige leer. Als wij zeggen, dat het Nederlandsche volk een Christelijk burgerlijk volk was, dan is het niet anders dan dit: dat de gedachten, die in dit woord worden samengevat, als leidende gedachten worden *erkend,* dat zij ook in de praktijk ingang vonden. Doch àltijd is er in wat geldt de verslapping van wat gelden moet, is er tegen wat geëischt wordt de stille en zelfs de uitgesproken weerstand. De vraag is slechts, of de gedachte leidend blijft, de praktijk zich gebonden weet en wat er buiten valt als een afwijking — die er eigenlijk niet moest zijn — ervaart.

Het *gezin* bepaalt allereerst het karakter van ons volk. Ons volk bestond en bestaat niet uit individuen, maar uit gezinnen. Het toont den nauwen samenhang in het gezin, gebouwd op het gebod: „Eert Uwen Vader en Uwe Moeder" eenerzijds, en op het gebod „Gij zult niet echtbreken" anderzijds. De gezinsband wordt als een door God in de schepping gelegd verband aanvaard. Die verbondenheid, die nergens ter wereld zoo sterk is als in het christelijk gezin — ik moet er het Joodsche bij noemen, maar ten slotte steunen dan ook beide in dezen op het Oude Testament — is voor ons Nederlandsch samenleven door alle kringen heen typeerend.

Daarnaast de positieve waardeering van den arbeid. De *arbeid* niet gezien — althans niet alleen, zelfs niet in de eerste plaats gezien — als een vloek, ook niet als

de noodzakelijke voorwaarde voor het levensonderhoud, maar als de eenig mogelijke vervulling van dezen door zonden gebroken levens-tijd. De zegen van den arbeid is wel van de daken verkondigd.

De *strenge moraal,* die reeds in deze beide ligt besloten tegenover losbandigheid en lichtzinnigheid — is zij niet mede een stuk van dit volksleven? Geloofsverkondiging is geheel iets anders dan moraalprediking; niettemin, de Christelijke overtuiging sluit zekere levensgedragingen uit. Onze moraal was zeker een Christelijke.

Dan — ik stip slechts aan in vogelvlucht — de *vrijheidszin,* die reeds als kenmerkend voor den Nederlandschen geest werd genoemd. Vrijheid is een los zijn, een los maken van druk door anderen geoefend, in welk opzicht dan ook. Denk aan gewetensvrijheid, politieke en economische vrijheid, zij zijn alle gericht tegen een bepaalden dwang. Ten slotte kunnen deze geen ander fundament hebben dan de vrijheid van godsdienst. Immers eerst daar komen zij, die allen slechts relatief kunnen zijn en haar beperking moeten dulden, tot het punt waar *iedere* beperking, *iedere* druk onvoorwaardelijk is uitgesloten. De geloovige màg, maar kàn ook niet anders dan daar voor strijden. Hij strijdt daarmee tevens voor de „vrijheden". Is het wonder, dat zijn strijd het stempel drukte op geheel den vrijheidsstrijd van ons volk?

En ten slotte de *verdraagzaamheid.* Ik verwacht den

twijfel van velen uwer als ik ook deze als typische hervormde karaktertrek van ons volk aanduid. Is het Calvinisme niet juist onverdraagzaam? Het woord is dubbelzinnig en ik erken, dat ook afgezien daarvan voor den twijfel alle aanleiding bestaat: Calvijn zelf en zeker zijn volgers gaan niet vrij uit, als die beschuldiging van onverdraagzaamheid wordt uitgesproken. Nietteminhoud ik vol. Het woord is dubbelzinnig, zeide ik. Ik wilde dat ik een ander had. Als men onder verdraagzaamheid verstaat de houding van Lessing's Nathan, die zijn waarheid slechts ziet als een der mogelijke waarheden, die niet kiest tusschen de ringen, dan is zeker iedere Christelijke geloofsovertuiging onverdraagzaam. Zij kàn en màg niet anders. Doch als onverdraagzaamheid gewetensdwang is, dan is voor iederen vorm van het Protestantisme de verdraagzaamheid kenmerkend. Als bij de vrijheid brengt ook hier de grondslag van de geloofshouding het beslissend moment. En die ligt in de erkenning van het geweten als verhouding tot God. Ik geloof niet, dat velen daar zoo sterk en warm van hebben getuigd als Calvijn. Uitsluiting van gewetensdwang is ook zijn beginsel — al is zijn praktijk dit niet altijd trouw geweest. En wat ons land betreft, ook hier is het niet geoorloofd een enkel voorbeeld van overtreding van dezen regel naar voren te schuiven, moet naar den algemeenen eisch en de algemeene praktijk worden gevraagd. Verdraagzaamheid is eerbiediging van den ander. Zij brengt niet mee, dat

iedere meening vrij kan worden gepropageerd. Iedere verdraagzaamheid heeft haar grenzen, en moet die hebben, wie in verdraagzaamheid alles tolereert wordt intolerent tegen zijn eigen overtuiging. Hij is ontrouw. Wij hebben hier als bij de vrijheid grenzen te stellen: de lankmoedigheid, de mildheid is het meeste dat wij kunnen verlangen. Men kan niet tegenspreken, dat onze geschiedenis die in ruime mate toont. Zeker, het proces van Oldenbarneveldt getuigt daartegen. Het is beschamend. Niettemin mag toch ook wel worden gezegd, dat dit exces, ik zeg niet verontschuldiging, maar een zekere verklaring vindt in het feit, dat Oldenbarneveldt zijnerzijds de geestelijke vrijheid had miskend, toen hij *in* de Kerk, *in* de prediking ingreep en zoo den Staat in de Christelijke Kerk wilde doen heerschen. Dàt kan zij nooit dulden, dan komt het Christelijk vrijheidsbeginsel in onafwijsbaar verzet.

Is hiermee de Christelijke kern van ons Nederlandsche geestesleven aangewezen — over het burgerlijke moet nog worden gesproken. Of liever, opzettelijk is dit nog niet geschied — toch zijn de waardeschattingen van de geestelijke goederen die ik aanwees, typisch voor de burgerlijke houding. Ik besprak er een nog niet, die dit laat zien, het is de eerbiediging van het recht — de eerbied ook voor het recht van den ander. Het rechtswezen is reeds in de Middeleeuwen, het is vooral in de Republiek een voornaam deel van de Nederlandsche

samenleving, niet alleen in dien zin dat het wetenschappelijk werd beoefend, vooral ook in dezen, dat het rechtsbesef, het opkomen voor eigen, de erkenning van anderer recht, zich krachtig toonde. Het zou herhaling zijn als ik betoogde, dat dit van de geloofsovertuiging niet mag worden gescheiden. Burger (civis) is hij, die aan een rechtsgemeenschap deel heeft en in die rechtsgemeenschap zijn eigen erkenning vindt, die óók tegenover den Staat een punt heeft, waar hij hem grenzen stelt, en erkenning vraagt. Burgerij is volksverbondenheid met eerbiediging van zelfstandigheid. In den burgerlijken staat is de enkeling nooit alleen onderdaan. Dit en niet de staatsvorm — die kan autocratisch, aristocratisch, democratisch zijn — is beslissend. Christenburger mag hij genoemd worden als dit burgerschap *ten slotte* — onder erkenning van al wat het mede bepaalt — in de Christelijke geloofsovertuiging is gefundeerd. En dit was het kenmerkende van ons volk in het eind der 16e en den aanvang der 17e eeuw, dat het dat burgerschap niet alleen theoretisch door staats-regeling en maatschappelijke ordening aanvaardde, maar werkelijk beleefde, dat het Christelijk besef het als een gave aannam, ervoor op durfde komen, er vertrouwen en vastigheid in vond. Dat burgerschap vond een vruchtdragenden bodem in de gebondenheid aan de stad vóór den staat. Niet het groote gebied, maar de kleine kring kweekt de gevoelens, die het dragen. Dat burgerschap liet ruimte voor het streven naar welvaart.

Het deed den eisch stellen van arbeid waaraan allen, hoe gedifferentieerd, hun deel hadden. Daarin liet de een den ander zijn vrijheid, gelijk hij hem verdroeg. Zij wisten immers beiden zich burgers, begrepen dat zij elkaar als zoodanig moesten blijven aanzien, wat hen ook scheidde. De Nederlandsche burgerij, die boven zich in maatschappelijken zin maar een heel dunne laag had — de adel had in de republiek slechts onbeduidenden invloed — die naar onderen altijd weer vervloeide, wàs het Nederlandsche volk. De arbeidersbevolking stond niet tegenover haar, maar sloot zich bij haar aan. Ik gebruik het woord *burgerij*. Het heeft anderen klank dan het Fransche bourgeoisie. Burger is óók de Nederlandsche vertaling van civis, burgerlijk is niet alleen bourgeois, ook „civil" in het Fransch. Burgerlijk recht is droit civil. Dit is niet zonder belang. Civis heeft rechtsinhoud, wat bourgeois niet heeft, burger omvat beide. Als het woord goed begrepen wordt snijdt het het bedenkelijke van den „bourgeois" af.
Wij hebben als wij van burgers en burgerlijkheid spreken, de ongelukkige neiging onder den invloed van sommige beschouwingen het begrip uit de 18e eeuw, uit de Fransche revolutie te verklaren. De 18e eeuw zou de opkomst van de burgerij gebracht hebben, de feodaliteit hebben gebroken. Dit is niet waar voor ons land. Onze burgerij had zich al uit een proces van eeuwen in de 16e eeuw gevormd. Zij greep toen haar lang bestreden zelfstandigheid van den heer en zij deed dit terwijl

zij tegelijkertijd een diepe vernieuwing van haar geestesleven meemaakte. Die beide strengelde zij dooreen. De constitutie van de presbyteriale Kerken is zelf een burgerlijke — in de Kerk kreeg zoo het burger zijn een plaats; al heeft het lid zijn der Kerk een geestelijken inhoud, die „burger" mist, in „lidmaat" keert de gedachte van gerechtigd zijn terug. Omgekeerd verwierf het burgerschap een geestelijke waarde. Het bewustzijn van zelfstandigheid, de trots op het geheel waarvan men zich burger weet, hetzij land of stad, is voor den burger karakteristiek. Dit recht kreeg een afglans van iets hoogers. Dit stamt bij ons uit de 16e en 17e eeuw. De waarde van ons burger-zijn werd ons niet door de Fransche revolutie gebracht, integendeel het kreeg toen iets hols, rhetorisch-onechts. De werking der revolutie aan het eind van de 18e eeuw was ten onzent meer breed dan diep. Wel hebben hare denkbeelden grooten invloed gehad bij ons in de 19e eeuw, doch dien invloed kreeg zij indirect door het liberalisme. Direct bleef haar werking aan de oppervlakte. Zij fnuikte het provincialisme en de regentenmacht, sneed uitwassen van ons staatsbestel af, maar bracht niet een principieele verandering in de gezagsverhoudingen, noch in de maatschappelijke geleding.

Het Nederlandsche volk bleef burgerlijk.

Toch moet, als we dit zeggen, op fundamenteele verschuivingen in de 19e en 20e eeuw èn in die burgerlijkheid zelve èn in haar verband met het Christelijk geloof

worden gewezen. Wanneer zooals hier wordt gepoogd een karakteristiek te geven van een volk, is dat nooit anders dan het aangeven van typeerende trekken; er zijn altijd afwijkingen. Doch bovendien hebben wij met een historische figuur te doen, die zich voortdurend wijzigt. Ook als de typeering houdbaar blijft — en dit beweer ik met nadruk van de mijne — kan zij toch andere nuances gaan toonen, kan zij ook verzwakken. Het gaat met een volk als met een mensch, ouder wordend wordt hij anders en blijft toch dezelfde. In een goed portret van den middelbaren leeftijd moet het kind teruggevonden kunnen worden en de mogelijkheid liggen, dat uit *die* geconterfeite krachtige figuur *deze* grijsaard werd.

Die verandering en verzwakking toont èn het burgerschap op zichzelf beschouwd èn het burgerschap in verband met het geloof. De levenshouding van den Nederlander blijft die van den burger, maar zij is niet meer gaaf. Zij vertoont vele scheuren. De groote tegenstelling arbeider-burger komt in de 19e eeuw op, er komt een scheiding, de arbeider staat niet meer naast den burger, maar tegenover hem, burger nu genomen in engeren zin en door die tegenstelling meent hij niet meer gebonden te zijn aan den staat. Dat deze tegenstelling intusschen wel een barst, niet een breuk is, heeft ònze tijd sinds 1914 bewezen: de arbeider zocht, zoodra hem de mogelijkheid daartoe door staatsbemoeiing en vooral door zijn eigen actie geopend was, voor zijn

wijze van leven, zijn ontspanning en belangstelling, zijn waardeeringen, met één woord voor zijn levenshouding steeds meer die oude burgerij te benaderen. En zijn staatsburgerschap werd hem plotseling bewust, groeide voortdurend tot die vastheid, waartoe het thans bij velen gekomen is. Doch niet alleen de tegenstelling arbeider-burger kwam naar voren, ook die van burger tot boer. Het platteland was in het staatkundig en maatschappelijk bestel van de 16e en 17e eeuw van weinig importantie, de burger was stadsburger. In de eerste helft der 19e eeuw, ja nog langer is van verandering daarin weinig te bespeuren; dit kan nu niet meer gezegd worden. Hoever de beteekenis van dit verschijnsel reikt is thans nog niet te overzien. En niet alleen de arbeider en de boer stelden zich tegenover den burger, ook de intellectueel voelde zich veelal van hem vervreemd, terwijl de kunstenaar, die altijd wel moeite had gehad zich in dit burgerlijke te vinden, in hem een vijand ging zien. Bedenk, dat, als ik dit zeg, ik ook hier generaliseer om te typeeren. Bij den intellectueel, ik denk vooral aan den man van wetenschap, leidde de losmaking tot onverschilligheid: zaken van staatkunde interesseerden hem niet en zijn vaderlandsche gezindheid werd dikwijls tot een lauwe gemoedsgesteldheid, die ten slotte burgerlijk was. Doch dan gebruik ik het woord in den zin die ik straks nog moet bespreken, in den slechten zin. Over het verband van de kunst en het burgerdom, ook van de kunst en het

geloof en deze beide weer samen zou heel veel te zeggen zijn. Juist daarom echter zal ik er hier over zwijgen. Ik stip slechts aan, dat de 17e eeuwsche schilderkunst tot in haar grootste figuren, Rembrandt en Vermeer toe, burgerlijk was, burgerlijk èn reformatorisch.

Wij moeten ons beperken. We hebben nog te spreken over het verband van het geloof met het burgerschap. Als wij niet naar de diepte, maar naar de breedte zien, ging daarvan veel verloren. Onder den grond bleef het en soms breekt het naar boven, bij Abraham Kuyper b.v., maar ook al — meer nog historisch gericht — bij Groen van Prinsterer. Het ligt ook in zoo belangrijke en vooral buiten Kerkelijke kringen zoo weinig gekende figuren als Gunning en Hoedemaker. Het blijft stil als in het verborgen voortbloeien bij die groote massa der kleine burgerij — en dan óók en niet het minst op het platteland bij de boeren — bij wie het tot iets vanzelfsprekends is geworden, dat alle kans heeft tot het alledaagsche te vervallen, maar telkens weer verrast door onverwachten diepgang. Een Christelijke geloofsovertuiging hield stand, die somtijds wel op zeer naieve wijze tot grond voor de positie tegenover elk levensverschijnsel werd gemaakt, maar die op een oogenblik hem, die met haar in aanraking komt, kan beschamen door zoo volledige overgave aan de dingen der eeuwigheid, dat men zich alleen maar kan verbazen.

Wij stellen dit voorop, maar moeten nu er op wijzen, dat er in het leven van ons volk in de 19e en 20e eeuw

zich verschijnselen voordeden van verzwakking van het Christelijk burgerschap als grondslag van de natie, zooals wij dat teekenden. Daar is vooreerst de opkomst van het Roomsch-Katholicisme. Brabant en Limburg namen hun plaats als gelijken in de rij der gewesten in, de Roomsch-Katholieke groepen der Noordelijke provincies, die wel op den achtergrond, maar sterker in getal en saamhoorigheidsbesef dan men veelal vermoedde, zich hadden gehandhaafd, traden naar voren en namen sinds de jaren van 1870 en 1880 tot voor kort toe zienderoogen in invloed toe. Vraagt men naar de beteekenis daarvan voor ons volksleven, dan komt men al spoedig op politiek terrein, dat ik heden niet mag betreden. Ziet men naar de beteekenis hiervan in ons volksleven, dan is typeering niet gemakkelijk, de onderscheiding van bezuiden en boven den Moerdijk, en die van Roomsch-Katholiek en Protestant liggen zóó door elkaar gevlochten, dat een scherpe teekening niet goed mogelijk is. Ziet men naar het verband met het geloof, dan vraagt de tegenstelling tusschen Roomsch-Katholicisme en Protestantisme toelichting en daarvoor is het hier de plaats niet. Ik moet mij daarom wel tot deze opmerking bepalen, dat de toenemende invloed der Roomsch-Katholieke Kerk heeft gewerkt in de richting van behoud van algemeen Christelijke elementen der samenleving, dat daardoor echter het specifiek reformatorische is verminderd, maar toch niet ons volksleven ergens een specifiek Roomsch karakter heeft

gekregen. Na deze verzwakking noem ik die van de ontkerkelijking. Ik gebruik dit woord met opzet, niet dat van de afsterving van het geloof. In hoeverre er werkelijk geloof was in een tijd, in hoeverre de Evangelie-verkondiging de menschen in de breedte heeft geraakt is nooit te zeggen. Het is een geheim, dat de mensch niet kent, dat zich aan iedere directe constateering en statistiek onttrekt. Slechts God oordeelt over het innerlijk. Maar wèl kan worden nagegaan, in hoeverre de menschen verklaren tot de geloofsgemeenschap der Kerk te behooren en in hoeverre zij zich ook daarnaar gedragen. En ook kan worden geconstateerd, in hoeverre de maatschappelijke instellingen, de levensvormen, die door het geloof worden gestempeld en in hun structuur bepaald, hun karakter van Christelijke instellingen verliezen.

En hier ligt — meer misschien dan in het wezen der zaak — het verschil tusschen de 17e eeuw en onzen tijd. De statistiek der volkstelling toont de ontkerkelijking, het teruglopen van het kerkbezoek, het ebben van het kerkelijk leven. Waarschijnlijk zijn de waarlijk overtuigde Christusbelijders altijd een betrekkelijk kleine groep geweest, maar er was de schijn van het tegendeel en die schijn verdween. En dan: de invloed van de Christelijke levenshouding nam af. Want — ik heb dat straks al gezegd — het geloof straalt uit op alle dingen van het leven. Het vormt ze alle, ze krijgen een kleur die ze vroeger niet hadden. De Christelijke levensop-

vatting over huwelijk en gezin, over arbeid en maatschappij, over staat en recht is niet anders dan een levensopvatting, is zelf niet zaak des geloofs. Het is tegenover veel misverstand noodig dit nog eens uitdrukkelijk te zeggen. Maar zij bepaalt al de dingen, die ik noemde, wel. En gevolg is dat haar moraal, haar levensgedrag, haar rechtsopvatting wordt gevolgd vooreerst door de velen, die, al staan zij innerlijk weifelend, onzeker, tegenover die overtuigingen, toch zeker ook niet openlijk zouden willen zeggen, dat zij ze positief niet deelen en dan ook breeder uit nog door de groote schaar die volgt. Als wij van een volkskarakter spreken en niet naar de innerlijke kracht, maar de uiterlijke verschijning vragen, denken wij aan deze. Welnu, hier ligt de verandering waarop ik doelde; de Christelijke vorm vervaagde, de kleur verschoot. Het sprekendst voorbeeld van wat ik bedoel geeft het echtscheidingsvraagstuk. De echtscheiding — vroeger slechts geduld als een uiterst hulpmiddel bij een hopeloos mislukt huwelijk — werd een min of meer normaal verschijnsel. Er was zeker te allen tijde bederf in huwelijkszeden aan te wijzen, doch daarop komt het hier niet aan. Ook wie iets als kwaad erkent, doet vaak dat kwade, doch de levenshouding verandert, als dat kwaad voor goed wordt gehouden, en dan natuurlijk ook te gereeder bedreven.

Verzwakt zoo het Christen-burgerschap in ons volk — de sterkste verzwakking kwam van binnen uit. De

zwakheid was niet het gevolg van inwerking van buiten, maar was van begin af aan in aanleg aanwezig. Geen tijdvak is werkelijk een gouden tijd. De mensch leeft altijd in gebrokenheid. Het *burgerschap* dreigt altijd tot *burgerlijkheid* te verschrompelen. Over de verhouding van deze beide nog een enkel woord.

Het is wel merkwaardig, dat „burgerlijk" voor vele wel zeer uiteenloopende groepen de bedenkelijke beteekenis kreeg, die „burgerlijkheid" altijd heeft. Ik noem den aristocratisch gezinde, die naar goede levensvormen streeft, den arbeider, den kunstenaar. De eerste duidt met „burgerlijk" aan het gebrek aan levensstijl, dat hij verfoeit, voor den tweeden is het de typeering van den man, die hem uitbuit, de derde ziet in het burgerlijke het maatschappelijke, dat het uitleven van den schoonheidsdrang belemmert. Alle drie drukken hun minachting soms ook hun vijandschap uit als zij het woord gebruiken. Vraagt men naar het gemeenschappelijke in dit spraakgebruik, dan doelen allen op bekrompenheid en benepenheid. Burgerlijk is muf en vaal, is eng — de burgerlijkheid sluit den mensch af en doet hem verzuren.

En nu is het niet zoo, dat tusschen deze beteekenissen van het woord en den zin waarin wij het in deze rede gebruikten, geen verband zou bestaan. Integendeel: èlke levenshouding is nooit anders dan een labiel evenwicht tusschen de spanningen in den mensch; beschreven wij den burger naar zijn goede zijden, de slechte

zijn daarmee tegelijk gegeven. De civis *is* mede bourgeois. En als we dit zeggen wordt iedere karaktertrek, die we aanwezen tot carricatuur: de vrijheidszin en zelfstandigheid tegenover den staat wordt tot individualisme, het begrip van saamhoorigheid gaat teloor, de verdraagzaamheid wordt slapte en lakschheid. Het streven naar welvaart verliest alle rem, het gezin wordt een kringetje waarin men zich behagelijk opsluit, een onderonsje. De arbeid wordt of een peuterig bezig-zijn, of enkel middel tot geld verdienen, de afwijzing van ieder onecht pathos — ook een typisch burgerlijke trek — tot dorheid. De zedelijke overtuiging wordt samengedrongen in een moralisme, dat in reeksen van enge voorschriften precies verklaart wat men wel en wat men niet mag doen. Maar wat zal ik doorgaan? De schrijvers die de wereld den spiegel van haar burgerlijkheid hebben voorgehouden zijn legio.

Al deze dingen zijn in ons volksleven van het oogenblik, dat het volk één werd, aan te wijzen, zij hebben zich echter in den loop der tijden verdikt tot het agglomeraat dat burgerlijkheid heet. Naast „burgerlijk" kwam nog het woord „klein-burgerlijk" in gebruik. Daar zou groot-burgerlijk tegenover kunnen worden gesteld. Als men den term aanvaardt, dan is de groote burger de man die zich van het burgerschap losmaakt, hij wordt de „ondernemer" — de kleine burger degeen, die het burgerlijke tot het uiterste doordrijft en daardoor tot carricatuur maakt.

Wellicht komt de gedachte in u op, dat ik, als ik dit zeg, mijn onderwerp uit het oog verlies. Ik spreek immers over het geloof in het volksleven. Toch is dit niet het geval. Immers de burgerlijkheid heeft óók de gemeenschap der Christ-geloovigen aangetast en haar niet het minst. Schreef niet onlangs een onzer predikanten, H. C. Touw, een belangrijk boekje over de burgerlijkheid der Kerk? Het was haar burgerlijkheid, die intellectueelen en arbeiders verhinderde naar haar boodschap te luisteren. Het is een aanklacht. De Kerk is zelfgenoegzaam geworden. Burgerlijkheid is ten slotte niet anders dan zelfgenoegzaamheid.
En zoo gebeurt het dat de Kerk teruggeroepen wordt tot geloof. Want als geloof in Christelijken zin iets beteekent, dan is het het verbreken van alle zelfgenoegzaamheid. Nergens ten slotte vindt het burgerlijke in den zin waarin ik het nu gebruik zoo sterken, onverbiddelijken vijand als in het geloof. Ieder ander doet eens concessies, het geloof nooit. Intellectueel en kunstenaar vertoonen soms typisch burgerlijke trekken. De arbeider imiteert den burger op wien hij scheldt. Alleen het geloof brandt alle burgerlijkheid uit. Het geloof is priesterlijk en profetisch. Priesterlijk gaat het alle burgerlijkheid voorbij, profetisch werpt het haar neer.
Priesterlijk en profetisch staat het geloof tegen *iederen* vorm van samenleving in staat en maatschappij. Deze heeft altijd zijn keerzijde naar de zonde gericht; geheel er in opgaan kan de Kerk nooit, altijd weer zal zij haar

vermanend woord moeten doen hooren. En zij moet dan met zichzelf beginnen.
De Kerk der reformatie heeft slechts tot zichzelf terug te keeren, beter gezegd weer te hooren naar het Woord, dat zij heeft te verkondigen, om haar burgerlijkheid af te schudden. In de 19e eeuw zijn er verscheidene geweest, die haar daartoe hebben opgeroepen. Hun woorden klinken door tot op dezen dag. Ik denk aan het Reveil, de afscheiding, en aan de Doleantie, burgerlijk en anti-burgerlijk tegelijk, maar ook aan Kuyper's kerkelijke tegenstanders, namen noem ik hier niet. En er zijn er ook thans die haar wekken.
Hoort zij naar de stem, die haar roept, dan zal haar ook in den mond gegeven worden, wat zij te zeggen heeft tot het volk, dan kan zij de burgerlijkheid van het Nederlandsche volk weder buigen tot het burgerschap, dan kan zij dat burgerschap met nieuwen inhoud vullen.
Wie het burgerlijke — nu weer in den goeden zin genomen — verwerpt ter wille van de verfoeide burgerlijkheid, werpt het kind met het badwater uit. Hij laat het volk leeg, als hij het niet van iets anders vervult. Niet een negatie, een bestrijding alleen bevrijdt; staat en maatschappij vormen zich alleen in oriënteering naar een positief beginsel. Dit kan alleen vanuit het Christelijk geloof worden benaderd. Alleen hier ligt de verbindingsmogelijkheid met Gods eisch. En wat anders dan deze biedt den dwalenden, aan alle zijden verloren, zoekenden mensch steun?

Niet een repristinatie, een pogen tot terugvinden wat vorige eeuwen wisten, heeft ooit een volk gebaat. Wij zijn waarlijk genoeg wakker geschud om dàt te begrijpen. Teruggaan is onmogelijk, de geschiedenis vloeit. Zij toont steeds nieuwe vorm. Doch het nieuwe kan nooit òm het nieuwe worden gezocht, wie dat poogt grijpt in het luchtledig. Het nieuwe komt uit het oude voort, als de tijd er voor rijp is; in het nieuwe zit de kern van het oude.

Burgerschap: het waarlijk deel hebben aan staat en samenleving, waarbij ieder de plaats zoekt tusschen gezag èn vrijheid, waar hij zijn persoonlijkheid handhaaft en tegelijk zich in de gemeenschap voegt, waarbij ieder *recht* heeft en *recht* zoekt, — dat te vormen en daarnaar zijn maatschappelijke gedraging te richten, het is de taak van het Nederlandsche volk. Het kan dat alleen als het zijn historie begrijpt.

Maar de historie leert, dat het karakter van het Nederlandsche volk dat van een Christelijk volk is. Gij weet thans, dat nu ik dit zeg, zonder eenige verheffing van een bepaald deel, zonder eenige uitsluiting, zonder eenig beroep op een bepaald „bezit", in aanwijzing alleen van een gericht zijn.

Het geloof ligt in het gehoor, zegt de apostel Paulus. Moge het Nederlandsche volk hooren naar Gods Woord. Dan hervindt het geloof zijn plaats in het volksleven. Dan wordt weer duidelijk het wat uitgesleten stempel van zijn Christen-burgerschap.